

סימני המוות בתשובת החת"ם סופר והרקע ההיסטורי של התשובה

הרב מרדכי הלפרין

החת"ם סופר בתשובתו הידועה¹ הדנה בסימני המוות כתב, בין השאר, את המשפט הבא:

"...אבל כל שאחר שמוטל כאבן דומם ואין בו דפיקה, אם אחר כך בטל הנשימה, אין לנו אלא דברי תורתנו הקדושה שהוא מת."

יש פוסקים שהסיקו מקטע זה ששלש הסימנים הקלאסיים: חסר הכרה = "מוטל כאבן דומם", דום לב = "אין בו דפיקה", והפסקת הנשימה = "בטל הנשימה", כולם סימנים הכרחיים לקביעת מוות על פי ההלכה, וחסרון של כל אחד מהם מספיק לשלילת מוות מבחינה משפטית².

ממסקנה זו נובעת מיידית איסור של נטילת לב מ"תורם" בעודו פועם.

תשובת החת"ם סופר טעונה עיון מעמיק, אך תחילה יש להכיר את הרקע ההיסטורי של התשובה³, שרמזים עבים ממנו מפוזרים גם בדברי החת"ם סופר עצמו. אין ספק שהכרה זו מסייעת להבנה מלאה יותר של כוונת החת"ם סופר.

תשובה זו נכתבה בשנת 1837, כ-50 שנה לאחר הפולמוס הגדול בנושא קביעת רגע המוות ועיכוב הקבורה. בשנת 1772 הוציא הדוכס ממקלנבורג פקודה האוסרת קבורה מהירה, ודרש המתנה של שלשה ימים בין הקביעה הקלינית של המוות לבין

1. חת"ם סופר, יו"ד, שלח. מובא לעיל עמ' 65-71.

2. ראה אגרות משה, יו"ד, ח"ב, קעד; חו"מ, ח"ב, עב; מנחץ יצחק, ח"ה, סי' זח; ציץ אליעזר, ח"י, סי' כה, פרק ב, סע' ה, ו, כו; מראי מקומות נוספים ראה ספר אסיא א, עמ' 234-236; ספר לב אברהם, ח"ב, פרק לא, סע' ב; נשמת אברהם, יו"ד, רנב, ב.

3. דוגמא לחשיבות רקע היסטורי להבנת הכרעות הלכתיות, ראה: מ. הלפרין, חותם עלית הפרושים בהלכות ארץ ישראל, אורייתא יד, קמח-קנד (תשמ"ד).

הקבורה. סימן המוות שנדרש על ידו על סמך חוות דעת רפואית היה: הופעת כתמי מוות ועיכול בשר. מטרת הפקודה היתה למנוע קבורת אנשים חיים, כאשר לפי עדויות מהימנות היתה שכיחות מסוימת של טעויות רופאים בקביעת המוות. החששות מפני טעויות אלו היו מעשיים עד כדי קבורת חלק מהמתים בתוך ארון קבורה מיוחד, המכיל מערכת לאספקת אויר מבחוץ עם אפשרות הפעלת צילצול חיצוני על ידי משיכת מנוף מיוחד המותקן בתוך הארון.

פקודת הדוכס עוררה פולמוס הלכתי חריף בעולם היהודי. המשכילים, ובראשם משה מנדלסון, תמכו בפקודת הדוכס. מנדלסון עצו פרסם מאמר גדול בנסיון להוכיח שפקודת הדוכס איננה עומדת בסתירה, אלא מתאימה להלכה היהודית.⁴ מנגד, יצאו גדולי הפוסקים של התקופה בחריפות. ור' יעקב עמדין (היעב"ץ) כתב אגרת תשובה למנדלסון בקיץ 1772⁵, ובה דחה את טיעוניו של מנדלסון, והראה שהלנת המת לאחר קביעת המוות הקלאסית, עומדת בניגוד מוחלט להלכה.

תוך תקופה קצרה, רבות ממדינות אירופה הלכו בעקבות הדוכס ממקלנבורג ואסרו בחוק הפלילי (!) לקבור את המתים ביום פטירתם. לאט לאט נכנעו גם היהודים לחוק ההלנה, ובמהלך השנים נשכח המקור לעיכוב הקבורה, והלנת המת הפכה ל"מנהג" מקובל.⁶

כ-50 שנה אחר כך נשאל החת"ם סופר אם מותר לרופא כהן להכנס לבית הנפטר כדי לאשר התפתחות כתמי מוות לצורך אישור הקבורה. השואל התלבט בין איסור טומאת כהנים לבין מצוות פיקוח נפש, שהרי מטרת ההלנה היא בגדר "פיקוח נפש" כדי להציל אנשים חיים מקבורה בטעות.

החת"ם סופר ענה בתקיפות שעיכוב הקבורה מנוגד להלכה, וברגע ש-3 סימני המוות הקלאסיים הופיעו אין צורך לחשוש לחריגים נדירים ולכן אין יותר ספק מבחינה משפטית שהאדם מת, אסור להלין את המת וכמובן אין כאן שום היתר פיקוח נפש. המסקנה: אסור לרופא כהן להכנס לבית המת.

כלומר: בניגוד לתפיסה הליברלית של זמנו שאיחורה את קביעת המוות עד הופעת כתמי המוות, נשאר החת"ם סופר צמוד לקביעת המוות המסורתית שהקדימה את המוות לזמן הופעת הסימנים הידועים: "...כל שאחר שמוטל כאבן דומם ואין בו דפיקה, אם אחר כך בטל הנשימה, אין לנו אלא דברי תורתנו הקדושה שהוא מת."¹

4. המאסף, אדר תקמ"ה; הועתק בביכורי העיתים, תקפ"ג, עמ' 82 ואילך; הובא ע"י שטינברג, לעיל עמ' 41.

5. פורסמה בביכורי העיתים, תקפ"ד, עמ' 229-232; הובא ע"י שטינברג, שם.

6. "וכמדומה לי, הואיל ובמדינת קיסר הורגלו להלין (את המת) מטעם המלך וגדוליו, נשכח הדבר (האיסור ההלכתי), עד שחשבוהו (לצו ההלנה) לדין תורה." – שר"ת חת"ם סופר שם (הע' 1).

לכאורה קיימת סתירה בין דרישה זו לקיום 3 הסימנים לבין דבריו באותה תשובה ד"ה "ונחזי אנן": "...דהכל תלוי בנשימת האף וכמבואר ביומא פה ע"א". משמע שרק העדר הנשימה מהווה את הסימן הקובע.

אמנם בדיקה מדוקדקת של דברי החת"ם סופר מראה שאין כאן שום סתירה.

סדר הופעת הסימנים בתשובת החת"ם סופר הוא כדלהלן:

1. חוסר הכרה עם דום לב ("מוטל כאבן דומם ואין בו דפיקה").
2. הפסקת הנשימה ("אם אחר כך בטל הנשימה...").

סדר זה מתאים למוות עקב אירוע קרדיאלי בו הפגיעה הראשונית היא פגיעה בפעילות הלב, כשהפסקת הנשימה מתרחשת זמן קצר אחר כך לאחר שגזע המוח סובל מהיפוקסיה עקב הפגיעה במחזור הדם.

ברור אם כן, שכל עוד לא פסקה הנשימה, אין שני הסימנים הראשונים מספיקים לקביעת מוות, ולכן רק "אם אחר כך בטל הנשימה, אין לנו אלא דברי תורתנו הקדושה שהוא מת."¹ לעומת זאת במקרי מוות רבים סדר הדברים שונה:

1. חוסר הכרה.
2. הפסקת הנשימה
3. דום לב.

אפשרות זו, בה הלב הוא האחרון למות, מתוארת כבר בדברי רבנו בחיי²:

"בכל לבבך⁸, שהכוונה בו עד רגע אחרון שבמיתה ממה שידוע לחכמי המחקר כי הלב הוא אבר הראשון ביצירת הוולד... והוא גם כן האחרון שימות⁹ בכל אברי הגוף"¹⁰.

מסתבר, אם כן, שהחת"ם סופר לא התכוון לקבוע באופן החלטי שבמהלך מוות תמיד הנשימה היא זו שנפסקת אחרונה, עובדה שגם איננה נכונה מבחינה רפואית, אלא תיאור תהליך מצוי של מוות, כשבתהליך זה הפסקת הנשימה – הסימן העיקרי בקביעת המוות – מופיעה בסוף. לפי ניתוח זה, באותם מקרים בהם שונה

7. כתבי רבנו בחיי, כד הקמח, אהבה, ד"ה ומצינו באברהם.

8. דברים ו, ה.

9. ראה מהדורת הרב חיים דוב שעוועל, הערה *22 שם.

10. המשך דברי רבנו בחיי שם: "ועל כן צוותה התורה הכוללת כל החכמות שיאהב האדם להקב"ה מתחילת ההויה עד לרגע המיתה..." ומשמע מדבריו שסובר שכל עוד הלב חי ופועם עדיין האדם מוגדר כחי וחייב באהבת ה'. דיון בדעה זו המובאת גם בדברי החכם צבי יתקיים להלן בעמ' 76-91. אך לעניינו די בכך שמבואר זה ניתן ללמוד שהקדמונים הכירו מוות לפי סדר אירועים שונה מזה המתואר בתשובת החת"ם סופר, ולכן ברור שהחת"ם סופר לא התכוון לקבוע באופן החלטי שבמהלך מוות תמיד הנשימה היא זו שנפסקת אחרונה, עובדה שגם איננה נכונה מבחינה רפואית.

סדר האירועים, והפסקת הנשימה הסופית מתרחשת לפני הפסקת פעולת הלב, "הכל תלוי בנשימת האף כמבואר ביומא פה" וניתן לקבוע את המוות עם הפסקת הנשימה הסופית. באופן מעשי קשה להוכיח שהפסקת הנשימה היא באמת סופית ולכן יש צורך להמתין עד הפסקת פעילות הלב לפרק זמן כזה בו הספיק להגרם נזק מוחי לא הפיך. אך אם ניתן להוכיח קיומו של נזק כזה בשלב מוקדם יותר, בין הפסקת הנשימה להפסקת פעילות הלב, יש יסוד סביר להנחה שלדעת החת"ם סופר הכל תלוי בנשימת האף והאדם נחשב "מת".